

Б.П. Савчук

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ 20-30-х років ХХ ст. ЗА ДОКУМЕНТАМИ ПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ

Між Першою і Другою світовими війнами Західна Волинь та Східна Галичина розвивалися в межах Польської держави. У вересні 1939 р., згідно з попередніми домовленостями (сумнозвісний таємний протокол до пакту Молотова-Ріббентропа), німецькі війська окупували Польщу, а радянські зайняли "сферу своїх інтересів" - територію Західної України. Внаслідок швидкого розвитку подій основний масив документів польських органів влади і управління, що діяли на цій території в 20-30-х роках, залишилися на місці. На сьогодні більшість із них зберігається у Волинському, Львівському, Івано-Франківському, Рівненському і Тернопільському обласних державних архівах. Крім того, невелика частина цих документів різними шляхами потрапила до Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, а також до Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного історичного архіву України, м. Львів.

Міжвоєнна Польща була типовою поліцейсько-бюрократичною державою, де розгалужена система управління з чисельним службовим апаратом ретельно контролювала різні життєво важливі сфери. Нагромаджена таким чином величезна маса документальних матеріалів є цінним джерелом вивчення історичного розвитку Західної України в 1920-1930-ті роки. Особливе значення вони мають для дослідження суспільно-політичних процесів, оскільки зберігають таку інформацію, передусім про розвиток легальних і нелегальних політичних і громадських організацій, якої бракує в інших джерелах. У даній статті зроблено спробу проаналізувати наявну базу та специфіку роботи з документами польської поліції, яка виконувала надзвичайно широкі й невластиві для таких органів суспільні функції, тісно співпрацюючи з усім адміністративно-управлінським апаратом.

При дослідженні цієї проблеми слід взяти до уваги структуру польських органів поліції - як у внутрішньоорганізаційному, так і територіальному відношенні. Поділ території Польщі на поліцейські округи співпадав з адміністративним поділом - на воєводства та повіти. Повітова поліція складалася з постерунків (місцевих дільниць), що охоплювали одну чи кілька громад (гмін). В окремих випадках створювалися комісаріати та інші спеціальні поліцейські підрозділи. Воєводське управління поліції очолював окружний командант, який призначався міністром внутрішніх справ та керував повітовими командами поліції. Головними ланками, що забезпечували зрощування адміністративних та власне поліцейських органів, були відділи безпеки при воєводських і старостинських управліннях. До їхніх функцій належали контроль за діяльністю політичних і національних організацій, а також забезпечення громадського правопорядку. Воєводські відділи безпеки склалися з трьох підрозділів: політичної безпеки (у діловодстві, зокрема й архівному, позначався знаком "ВВ") та у справах громадського ("ВР") і національного порядку ("ВН"). У цій сфері діяльності вони підпорядковувалися воєводському управлінню, а у внутрішніх службових справах - Головному управлінню державної поліції.

Для забезпечення тотального контролю за всіма виявами національно-суспільного життя, згідно з офіційними даними, вже 1923 р. на Західній Україні діяли 1085 постерунків, що мали близько 20,5 тис. особового складу¹. У результаті проведеної в 1928-1929 рр.

реформи була встановлена воєнізована система органів безпеки, яка спиралася на широку мережу завербованих інформаторів - конфідентів.

Така структура і завдання польської поліції обумовили розподіл і склад документів з її діяльності, що зберігаються в держархівах областей. Більшість із них зосереджені у фондах воєводських управлінь державної поліції та повітових управлінь державної поліції, а також у небагатьох фондах окремих комендатур і постерунків. За характером їх можна розподілити на три головні групи: 1) особисті службові справи, які в загальному обсязі документів складають понад 70 %; 2) циркуляри і розпорядження щодо внутрішньої діяльності органів поліції (близько 15 %); 3) матеріали, які стосуються суспільно-політичного розвитку Західної України (10 %).

Для дослідника, що вивчає зазначені процеси, перша група документів майже не представляє інтересу. Серед документів другої групи заслуговують на увагу передусім циркуляри Міністерства внутрішніх справ та розпорядження воєвод і командантів управлінь поліції, в яких даються інструкції щодо виявлення та боротьби з нелегальними і легальними громадськими й політичними організаціями та їхніми діячами. Визначаючи зміст, форми і методи слідчо-оперативної діяльності, вони значною мірою штовхали на зловживання і фальсифікацію, коли, видаючи бажане за дійсне, конфіденти та поліцейські органи свідомо подавали таку інформацію, якої від них очікували. Оскільки остання група документів представлена матеріалами, що стосуються розвитку українського національного руху в Польщі, на їхньому аналізі зупинимося докладніше.

Органи поліції різного рівня подавали квартальні, місячні й тижневі звіти про загальну обстановку, діяльність окремих політичних і громадських організацій, профспілок, а також страйковий рух, криміногенну й епідеміологічну ситуацію на ввірених їм адміністративних одиницях. З цих та інших питань здійснювалося постійне листування між Міністерством внутрішніх справ, поліцейськими, воєводськими, старостинськими управліннями про посилення нагляду за діяльністю різних суспільних рухів, передусім націоналістичного і комуністичного. Збереглося також листування цих органів з польською розвідкою про зв'язки між українськими націоналістами, що діяли за кордоном та на українських землях. Впадає в очі той факт, що в центрі уваги органів безпеки знаходилися переважно українські політичні партії та націоналістичні організації, тоді як польським і єврейським інституціям уваги приділялося значно менше.

Польські органи безпеки були широко поінформовані про різні вияви політичної й громадської діяльності українців. Це досягалося завдяки створенню широкої, всеохоплюючої агентурної мережі. Збереглося безліч донесень про зібрання трьох-п'яти осіб, які, наприклад, сходилися, щоб створити підпільну боївку Української військової організації (УВО) або Організації українських націоналістів (ОУН) чи навіть легальний осередок "Просвіти", кооперативну установу тощо. Отже, один з них був конфідентом. В архівах зберігаються такі донесення, що здебільшого написані від руки. Їхні автори фігурують під псевдами, наприклад, "Граб", "Свій", "Бережанський" та ін. В історичній літературі з радянських часів побутує стереотип, нібито в ролі інформаторів виступали переважно поляки (осадники, вчителі, ксьондзи, члени стрілецьких організацій і т. ін.). Проте, маємо підстави стверджувати, що серед них було і немало українців, у тому числі авторитетних діячів, які користувалися повагою і довірою у громадськості.

Особи конфідентів ретельно добиралися та "оброблялися", а після вербування вони проходили підготовку на предмет того, як впливатися до певних структур та поводитися в них, як провокувати своїх товаришів на відверті розмови, добувати потрібну інфорцію, вести стеження тощо. Не виключаючи можливості силового тиску на потенційних

інформаторів, вважаємо, що головними причинами, яка примушувала особу ставати на такий шлях, все-таки були матеріальна винагорода та підтримка при просуванні по службових щабелах. Ці висновки, зокрема, впливають зі звітів і листування між поліцейськими та адміністративними органами про витрати коштів на утримання таємних інформаторів. Збереглися документи про оплату послуг, із відповідною градацією - за "складність" і "небезпеку" роботи в тих чи інших організаціях. Так, наприкінці 20-х - на початку 30-х років у п'яти-шести "найнебезпечніших" повітах Станіславівського воєводства щомісяця на утримання конфідентів призначалося по 7-8 тис. зл. На думку команданта окружної поліції, цієї суми було недостатньо, і тому він постійно пропонував збільшити її у два-чотири рази, мотивуючи це необхідністю проведення низки "спеціальних акцій". Таким чином, за "працю" в осередках "Просвіти", "Сокола", "Лугу", "Українського студентського союзу", як і в найбільших українських партіях - національно-демократичній і радикальній - та інших легальних інституціях інформатори отримували по 40-60 зл., а в УВО-ОУН - по 100-180 зл.² До речі, поліція приділяла значно більше уваги викриттю "злочинів на політичному ґрунті", ніж боротьбі з порушеннями в соціально-економічній та іншій сферах.

Поліцейсько-адміністративна централізована система міжвоєнної Польщі забезпечувала тотальний контроль за всіма виявами національного життя українства. Це зумовило нагромадження величезної кількості матеріалів, які стосуються передусім діяльності націоналістичного підпілля та політичних і громадських організацій. Збір даних переважно проводився за визначеними Міністерством внутрішніх справ показниками через воєводства, староства й органи безпеки різного рівня. Важливим джерелом отримання необхідної інформації стало також суцільне порушення органами безпеки таємниці листування. Серед архівних документів - значна кількість копій та оригіналів листів громадського і приватного характеру.

В історичній літературі радянського періоду та 1990-х років домінує думка про необхідність критичного ставлення до документів польської поліції. Проте, як і раніше, занадто перебільшується їхня "необ'єктивність", "тенденційність" та "прагнення до свідомого спотворення фактів". Отже, тут потрібен творчий, виважений підхід.

Поліція та конфіденти, дійсно, часто вдавалися до свідомої фальсифікації різних явищ українського національного життя, роблячи це через власну непоінформованість або ж, як зазначалося, щоб догодити керівним органам. Такі суперечності повсюдно зустрічаються в їхніх донесеннях. Яскравим прикладом цього можуть слугувати відповіді на запити окружних командантів про взаємозв'язки між українським підпіллям і легальними організаціями: повітова поліція та постерункові повідомляли, що вони "мають місце, хоча таких конкретних фактів поки що не виявлено".

Для виправдання своїх зловживань польські органи безпеки проводили цілеспрямований курс на дискредитацію або ж спотворення суті українського національного руху та його окремих проявів. З цією метою, наприклад, культурно-освітні товариства трактувались як "політичні" й такі, що "загрожують публічному спокою". Для обґрунтування репресій супроти них висувалися закиди про їхню "нелегальну" діяльність, "підпорядкованість" політичним партіям та націоналістичному підпіллю тощо. Від початку 20-х років, коли різні політичні чинники насправді виношували плани "підготовки повстання з метою відірвання Східної Галичини (чи Західної Волині. - Авт.) від Польщі" подібні закиди вже не зникали з донесень органів поліції до 1939 р., хоча для цього здебільшого вже не було підстав. Складається враження, що таким чином навколо "кресів" (буквально - "окраїни", тобто українські землі) штучно створювалася атмосфера "постійної напруги" для того,

щоб переконати урядові, воєводські та інші владні структури в обґрунтованості репресивної політики супроти їх етнічного населення.

При науковому аналізі документів польської поліції слід уміти відокремлювати "зерна від половин". Порівнюючи з іншими доступними джерелами та зіставляючи із загальною логікою історичного процесу, дослідник повинен відрізнити реальні факти від штучних нашарувань. Такий виважений підхід принаймні з позицій польської державності дозволяє визнати обґрунтованість окремих силових заходів, спрямованих на стримання дій "деструктивних елементів" та забезпечення стабільності в державі. Виходячи з характеру домагань української національної та польської державної сторін, слід підходити і до правомірності заборони окремих суспільних інституцій, а також по-новому, менш упереджено, подивитися на окремі суспільні явища та факти.

Ця думка може бути проілюстрована низкою типових прикладів.

В українській історіографії домінує погляд на здійснену польським урядом у 1930 р. акцію "пацифікації" (умиротворення) як на таку, що завдала болісних втрат українському національному рухові. При цьому також абсолютно виправдано акцентується увага на брутальних методах її проведення та на масовий терор і знущання, яких зазнало цивільне населення. Але при цьому, спираючись на документальні факти, слід визнати правомірність бажання уряду приборкати розбурхану стихію революційно-націоналістичного руху, що підривав державну стабільність. Лише в серпні-жовтні 1930 р. бойовики УВО-ОУН здійснили 180 саботажницьких актів, які, крім матеріальних втрат, погіршили загальну внутрішню та зовнішню ситуацію в Польщі. Під час здійснених у ході "пацифікації" понад 5 тис. обшуків у 16 східногалицьких повітах було вилучено 1 100 карабінів та велику кількість іншої зброї. Допускаючи, що ці дані перебільшені, що зброя часто підкидалася, варто також зважати і на необхідність проведення "демілітаризації" населення.

Ліквідація адміністративними органами культурно-освітніх та економічних інституцій гальмувала розвій українського суспільного життя. Але матеріали польської поліції свідчать і про правову обґрунтованість таких заходів. Українські інституції - осередки "Просвіти", "Рідної школи", "Союзу українок" та інші - часто забороняли з тієї причини, що вони існували формально або ж їхня діяльність "перевищувала статут", тобто не відповідали визначеним у ньому положенням.

Необхідність активного використання та неупередженого ставлення до польських джерел доводить і проблема проведення в Польщі у 1925 і 1937 рр. плебісцитних акцій, коли шляхом голосування (подання декларацій) мало вирішуватися питання про запровадження в навчальних закладах польської чи української мови. При її висвітленні українські дослідники акцентують увагу лише на зловживаннях польської сторони. Проте, документи органів поліції доводять, що фальсифікації мали місце і з українського боку: підробка декларацій; заповнення їх просвітянами замість батьків; записування "мертвих душ"; проведення "таємних плебісцитів", які потім видавалися за офіційні, та ін.⁴ Місцеві органи поліції, які збирали матеріали про результати голосування, навряд чи могли самочинно змінювати кількість голосів, поданих "за" чи "проти" польської школи, бо в даному питанні, згідно з воєводськими наказами, вони виконували лише контролюючі функції. Виходячи з такого становища, можна заперечити явище "одностайного волевиявлення українського населення", на чому наголошувала національна преса, а за нею й багато дослідників. Навіть у повітах, де національна свідомість вважалася найвищою, за польську чи двомовну школу подавалося від 20 до 40 % декларацій.

Матеріали органів безпеки є одним із найважливіших джерел вивчення історії українського націоналістичного підпільного руху 20-30-х років, а також його стосунків з легальними політичними партіями та громадськими організаціями. Ці матеріали дуже тенденційно і уривчасто висвітлюють події, що особливо ускладнює з'ясування суті суспільних явищ, ще недостатньо висвітлених в історичних працях. Водночас в держархівах областей, серед матеріалів органів безпеки, зберігаються унікальні документи про діяльність українського підпілля. Це передусім таємні накази й інструкції закордонного чи крайового проводу УВО-ОУН, а також листівки та інша пропагандистська націоналістична література. Вона зберігається у вигляді оригіналів або копій дослівного перекладу на польську мову. Прикладом можуть слугувати листівки "До молоді", "До Здорового Українського Народу", що поширювалися серед населення з приводу страти відомих бойовиків Біласа і Данилишина. У донесеннях поліції, що коментували ці матеріали, відмічалось явище "різкого посилення ненависті до Польської держави" з боку української молоді та інтелігенції⁵. Багато матеріалів поліція конфісковувала під час обшуків. Серед таких оригінальних документів - вилучений у Кутах щоденник віденського студента І. Дуткевича "Мої спомини з ферій 24.08 - 24.10.21", який, зокрема, засвідчує прагнення закордонного націоналістичного проводу використати масові об'єднання Галичини для розгортання протестаційної боротьби проти польської влади краю⁶. Брошура "Ідеологія українського спорту" (1935 р.)⁷ свідчить про прагнення ОУН залучити до такої діяльності, зокрема, організації літніх вишкільних таборів, легальні спортклуби⁸.

У мемуарній літературі зустрічаємо безліч суперечностей стосовно характеру діяльності знаних українських діячів, які іноді безпідставно оголошувалися провокаторами чи "лояльними" до польської влади громадянами або, навпаки, чий внесок у революційну боротьбу перебільшувався. Уточнити або й змінити такі оцінки допоможе аналіз зібраних польськими органами безпеки досьє, які проливають чимало світла на працю цих осіб. Несподіванкою стало, наприклад, виявлення у складених на основі конфіденційних донесень списках "найважливіших українських діячів" Львівського воєводства багатьох керівників "Просвіти", "Лугу", "Сокола" та інших товариств, які обґрунтовано підозрювались у приналежності чи співпраці з УВО-ОУН⁹.

Відносно нагромаджених в держархівах ряду областей документів польської поліції важливим є ще один аспект. Інформація про значущі події в окремих місцевостях, як правило, передавалася через усі структурні ланки органів безпеки. Це стосується й урядових розпоряджень або повідомлень різних воєводств, навіть староств тощо. Таким чином, у ході дослідницької роботи в одному архіві, наприклад, Івано-Франківському обласному, можна ознайомитися з великою кількістю матеріалів про суспільно-політичний розвиток у Львівському, Тернопільському та Волинському воєводствах. Крім того, в кожному зі згадуваних архівів можуть зберігатися розпорядження, інструкції та узагальнюючі інформації, у тому числі й таємні, які виходили з найвищих органів влади. Отже, такого роду документальні матеріали можна віднайти не лише в польських, а й в українських архівах.

Таким чином, документи польської поліції, які зберігаються переважно в обласних архівах західного регіону України, є цінним джерелом з історії суспільно-політичного розвитку цих теренів у 20-30-ті роки ХХ ст. Поряд з критичним аналізом, задля виявлення викривлень та фальсифікації тих чи інших процесів історичного розвитку, вони потребують водночас неупередженого підходу, який дозволить глибше, повніше та об'єктивніше розкрити різні аспекти українського національного руху. Безліч такого роду документів ще залишаються недоторканими, чекають на своїх дослідників.

¹ Див.: Тютюнник Ю. Нариси Західної України. - Катеринослав: Книгоспілка, 1926. - С. 53.

² Держархів Івано-Франківської області, ф. 2, оп. 1, спр. 553, арк. 7-40; спр. 813, арк. 1-56.

³ Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 139, арк. 1-35, 54-56.

⁴ Там само, ф. 68, оп. 2, спр. 139, арк. 1-103.

⁵ Там само, ф. 2, оп.1, спр. 233, арк. 1-2.

⁶ Там само, спр. 233, арк.1-2.

⁷ Там само, спр. 167, арк. 174-189.

⁸ Там само, спр. 1274, арк. 56-58.

⁹ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 361, арк. 1-2; Держархів Івано-Франківської області, ф. 68, оп. 2, спр. 126, арк. 1-14.